

مجله تاریخ علم، شماره پنجم، ۱۳۸۵، ص ۳۷-۵۷

آرا و آثار حنین بن اسحاق^۱

سید احمد هاشمی

عضو گروه فرهنگ و تمدن بنیاد دائرة المعارف اسلامی a.haashemi@yahoo.com

چکیده:

(تاریخ دریافت: ۸۴/۱۱/۱۵ - تاریخ پذیرش: ۸۵/۴/۲۰)
حنین بن اسحاق (۱۹۴-۲۶۰ق) یکی از پرکارترین دانشمندان دوره اسلامی است. او در طب، فلسفه، منطق، اخلاق، علوم طبیعی و کلام مسیحی آثار فراوانی تألیف و ترجمه کرده است. در این مقاله ضمن معرفی مهم‌ترین آثار او در طب و فلسفه و منطق، گزارشی مختصر از آرای وی در کلام مسیحی عرضه می‌شود. جدول شماره ۲ نیز تلخیصی سودمند از رساله حنین درباره آثار جالینوس است که حاوی فهرست نسبتاً کاملی از ترجمه‌های پزشکی حنین و یاران اوست. این مقاله در حقیقت بخش دوم جستاری است که در شماره پیشین مجله تاریخ علم با عنوان «مدرسه ترجمه حنین بن اسحاق» به چاپ رسیده است.

کلید واژه‌ها: کتابشناسی حنین بن اسحاق، دانش‌های یونانی، ترجمه‌های عربی، آثار جالینوس، کلام نسطوری.

منابع کهن دوره اسلامی ترجمه‌ها و تألیفات عربی و سریانی بسیار زیادی به حنین ابن اسحاق نسبت داده‌اند. برای نمونه ابن ابی‌اصیبعه (ص ۲۷۱-۲۷۴) نام ۱۱۱ کتاب و مقاله تألیفی او را برشمرده است. در رساله ترجمه‌های آثار جالینوس نیز به ۸۲ ترجمه سریانی و ۳۹ ترجمه عربی او از آثار جالینوس تصریح شده است. پژوهشگران جدید نیز کتابشناسی‌هایی از آثار او ارائه کرده‌اند (برای نمونه ← سامرائی و علوچی ص ۴۷-۲۰۴؛ دبیان، ص ۱۲۸-۱۷۴). طبقه‌بندی موضوعی و تعیین زبان نگارش آثاری که گاه جز یک نام چیزی از آن‌ها بر جای نمانده دشوار است، برخی نام‌های مشابه نیز احتمالاً

۱. این مقاله بخش دوم از طرح پژوهشی «حنین بن اسحاق و مکتب ترجمه او» (به شماره پرونده ۰۱/۰۱/۰۱/۴۲۰۴) است که با حمایت مالی دانشگاه تهران انجام یافته است.

عنوان‌های متفاوتی از یک اثرند، اما ناگزیر باید آن‌ها را چند بار شمارش کرد. از این رو، نمی‌توان برآوردی دقیق از شمار آثار حنین در حوزه‌های مختلف به دست داد. با این همه، کوشش احمد دبیان (ص ۱۲۸-۱۷۴) در ارائه فهرستی از ترجمه‌ها و تألیفات حنین، روشمند و نسبتاً درخور اعتماد است. در فهرست او نام ۱۵۱ تألیف و ۱۷۴ ترجمه آمده است (← جدول شماره ۱).

بعید نیست که بخشی از این آثار پرشمار را شاگردان مدرسه ترجمه حنین زیر نظر او انجام داده باشند (احمد امین، ص ۲۸۵) یا چند اثری از آثار شاگردان او، به ویژه حبیش، با نام وی معروف شده باشد (ابن ندیم، ص ۳۴۸). قفطی (ص ۱۷۷) با اشاره به این‌که نام حبیش به حنین تصحیف‌پذیر است، برخی ترجمه‌های حنین را اثر حبیش دانسته است (نیز ← ابن عبری، ص ۲۵۲-۲۵۳)؛ اما شمار این ترجمه‌های منحول را نمی‌توان چندان زیاد دانست، زیرا مهم‌ترین منبع اطلاع ما از ترجمه‌های حنین و حبیش رساله ترجمه‌های آثار جالینوس است که در آن حنین با فعل و ضمیر اول شخص از خود یاد کرده و از این رو امکان خطای نسخه‌برداران در تصحیف حبیش به حنین منتفی است (برای آگاهی از نقش حنین و شاگردانش در ترجمه آثار جالینوس ← جدول شماره ۲).

بیشترین ترجمه‌ها و نگارش‌های حنین در حوزه پزشکی است. بر اساس فهرست دبیان (ص ۱۴۴-۱۶۱)، او در این زمینه ۵۸ کتاب به عربی و ۷۵ کتاب به سریانی ترجمه کرد. آنچه او به سریانی درآورد جملگی اثر جالینوس بود به جز یک اثر از اوریباسیوس (متولد ۳۲۵ م؛ دبیان، ص ۱۵۴-۱۶۱). در میان ترجمه‌های عربی نیز علاوه بر آثار جالینوس و بقراط، دو اثر از اوریباسیوس (ابن ندیم، ص ۳۵۰)، یک اثر از پولس / فولس اجانیطی (زنده در سده اول هجری؛ همو، ص ۳۵۱؛ ابن عبری، ص ۱۷۶) و یک اثر منسوب به ارسطو به نام *المسائل الطبيعية على نحو المدخل الى صناعة الطب* (شش، ص ۲۱۱) دیده می‌شود. مشهورترین ترجمه طبّی حنین جوامعی شانزده‌گانه از آثار جالینوس است که با این مشخصات به چاپ رسیده است: *جوامع الاسکندرانیین*، چاپ فؤاد سرگین، فرانکفورت، ۲۰۰۴.

آرا و آثار حنین بن اسحاق/۳۹

تالیفات طبی حنین نیز در چارچوب سنت طب یونانی است. برخی از این آثار شرح و تلخیص آثار جالینوس و بقراط و برخی هم موضوع و حتی هم نام نوشته‌های آنان است. حنین اغراض تعلیمی خود را در کنار ترجمه آثار اصلی با نگارش این تفسیرها و ویراست‌ها پی می‌گرفت. در فهرست نگارش‌های پزشکی او به آثاری برمی‌خوریم که به شکل «*ثمار تفسیر لکتاب...*»، «*جوامع کتاب...*»، «*جوامع مقالات...*»، «*جوامع معانی...*»، یا «*شرح کتاب...*» نام‌گذاری شده است (ابن ابی اصیبعه، ص ۲۷۲-۲۷۳). دو عنوان ثمار و جوامع در آثار عربی کاربرد اندکی دارد و ظاهراً از سنت‌های رایج نگارش‌های تعلیمی مدرسه اسکندریه بوده است (سزگین^۱، p. 249).

طب نزد حنین دانشی نظری است و منطق علاج او نیز براساس مبانی طب یونانی و اعتدال‌بخشی به طبایع چهارگانه استوار شده است (دبیان، ص ۹۵؛ برای نمونه‌ای از تجویزهای درمانی او بر اساس این منطق ← حنین بن اسحاق، *کتاب العشر...*، ص ۱۷۸). پژوهشگران جدید از میان کتاب‌های طبی برجای مانده از حنین تاکنون بیشتر به تحقیق درباره آثار مربوط به چشم‌پزشکی پرداخته‌اند. مایرهوف^۲ در ۱۹۲۸ کتاب *العشر مقالات فی العین* او را به همراه ترجمه‌ای انگلیسی منتشر ساخت و در ۱۹۳۸ با همکاری سباط کتاب *المسائل فی العین* را به همراه ترجمه‌ای فرانسوی در قاهره چاپ کرد. این دو کتاب مهم‌ترین آثار او در چشم‌پزشکی است؛ اما زبان نگارش عربی آن‌ها چنان ضعیف است که برگستراسر^۳ و مایرهوف در انتساب این آثار به حنین تردید جدی دارند. به عقیده شتروهمایر^۴ (p. 535) پاسخ این تردیدها در گرو فرضی ساده است: حنین این آثار را به سریانی برای فرزندانش داود و اسحاق نگاشته است و بعد مترجمی مجهول آن‌ها را به عربی درآورده است. *العشر مقالات فی العین* چندان مقبول پزشکان دوره اسلامی بود که دست‌کم تا سده هشتم، محتسبان، داوطلبان کحالی را با آن می‌آزمودند (ابن اخوة، ص ۲۵۷).

1. Sezgin
2. Meyerhof
3. Bergsträsser
4. Strohmaier

حنین با نظریه ارسطویی نور و بینایی آشنا بود. او سیزده برهان ارسطو مبنی بر جسمانی نبودن نور را در مقاله «فی الضوء و الحقیقة» گرد آورد (ص ۱۱۰۸-۱۱۱۳؛ برای تحلیلی سودمند از محتوای این اثر ← پروف^۱ و مایر هوف، pp. 117-122). لویس شیخو این مقاله را در مجله المشرق، شماره ۲، سال ۱۸۹۹ منتشر ساخت؛ اما حنین درباره چگونگی ابصار، جانب جالینوس را گرفته است (سزگین، p. 248). او در مقاله سوم از *العشر مقالات فی العین تبیینی فلسفی از ابصار ارائه داده است: هوای شفاف و نورانی محیط بر بدن به هنگام نگاه کردن انسان به شیء مرئی همان کار اعصاب در بدن را انجام می‌دهد؛ بدین‌گونه که جوهر روح باصره از مغز به عدسی چشم و از آن به هوای محیط بر بدن نفوذ می‌کند و هوا را درست مانند هنگامی که نور خورشید بر آن می‌تابد، متأثر و دگرگون می‌سازد (ص ۱۰۵).*

دو نگارش طبی دیگر از او منتشر شده است با این مشخصات: *المسائل فی الطب للمتعلمین*، چاپ محمد علی ریّان و جلال محمد موسی و مرسی محمد عرب، قاهره، ۱۹۷۸؛ شرح کتاب جالینوسی *الی اغلوطن فی التأتی لشفاء الامراض*، چاپ محمد سلیم سالم، قاهره، ۱۹۸۲. *المسائل فی الطب یا المدخل الی الطب* از مشهورترین آثار حنین است. به گفته ابن ابی اصیبعه (ص ۲۷۱) حنین این کتاب را ناتمام نهاد و شاگردش حبیش اعسم آن را به پایان برد. سزگین (p. 250) ترجمه‌های لاتینی این کتاب را از جمله کثیرالانتشارترین ترجمه‌های عربی در غرب می‌داند.

قرابادین حنین نیز از آثار مشهور اوست. ابوبکر بخاری در کتاب آموزشی خود بارها از این *قرابادین* استفاده کرده و آن را برتر از *قرابادین عیسی صهاربخت دانسته و شاه قرابادین‌ها* (به تعبیر بخاری: قرافادین) نامیده است (حاشیه ص ۲۵۹؛ برای نشانی نقل قول‌های محمد بن زکریا رازی از این کتاب و سیزده اثر طبی دیگر حنین در *الحاوی* ← سزگین، p. 255).

حنین در فلسفه و منطق نیز چندین تألیف و ترجمه عربی و سریانی دارد. او افزون بر ترجمه رساله‌های فلسفی جالینوس از جمله *فی البرهان و فی ان المحرک الاول*

لايتحرک (حنين بن اسحاق، رساله حنين ...، ص ۴۷-۵۱، ۴۸)، بخشی از تلخیص‌های جالینوس از نوزده رساله افلاطون را به عربی درآورد (برای فهرست این رساله‌ها ← همان، ص ۵۰). وی همچنین *السیاسة و النوامیس و طیمائوس افلاطون* را ترجمه کرد؛ البته *طیمائوس* را پیش از او یحیی بن بطریق به عربی درآورده بود و احتمال می‌رود که ترجمه حنین تصحیح ترجمه او باشد (← ابن ندیم، ص ۳۰۶-۳۰۷). ابن ندیم (ص ۳۴۹) به ترجمه کتابی از جالینوس به نام *ما ذکره افلاطون فی طیمائوس* نیز اشاره کرده است. این اثر احتمالاً قسمتی از مقاله سوم *جوامع الکتب افلاطون* با عنوان «جوامع الکتب المعروف بطیمائوس فی العلم الطبیعی» است (حنین بن اسحاق، پیشین، ص ۵۰)؛ اثری که بدوی در *افلاطون فی الاسلام* (ص ۸۵-۱۱۹) آن را منتشر ساخت.

حنین همچنین اثری با نام *فیما یقرأ قبل کتب افلاطون* نگاشت (ابن ابی اصیبعه، ص ۲۷۳) که در حکم زمینه و مقدمه مطالعه آثار افلاطون است. این اثر نشان‌دهنده کوشش او در پایه‌گذاری سنت درست مطالعه آثار فلسفی یونان است؛ کوششی که با ترجمه‌های فلسفی اسحاق بن حنین با جدیت بیشتر پی‌گیری شد. اشتاین‌اشنایدر^۱ (p. 22) با استناد به ابن ابی اصیبعه این کتاب را به عنوان یکی از تألیفات حنین معرفی کرده؛ اما بروکلیمان^۲ (p. 225) هم در نقل ضبط اشتاین‌اشنایدر از نام این تألیف به خطا رفته است و هم در ترجمه دانستن آن^۳. مترجمان عربی کتاب بروکلیمان نیز با جعل عنوان *رساله عما یجدر بالمرء قراءته من کتب افلاطون* (بروکلیمان، ص ۱۱۰)، منشأ بروز اشتباهاتی در کتاب‌شناسی‌های حنین شده‌اند (برای نمونه ← دبیان، ص ۱۶۴، که به پیروی از بروکلیمان این اثر مجعول را در زمره ترجمه‌های عربی حنین در فلسفه ذکر کرده است).

1. Steinschneider

2. Brockelmann

۳. اشتاین‌اشنایدر نام عربی *فیما یقرأ قبل کتب افلاطون* را به درستی چنین ترجمه می‌کند:

über das, was man vor den Werken des Plato lesen sollte

بروکلیمان در نقل سخن او خطایی به ظاهر کوچک مرتکب می‌شود و می‌نویسد:

über das, was man von Plato lesen soll

حنین به آثار ارسطو نیز بی توجه نبود. او *المقولات (قاطیغوریاس)* را به عربی درآورد (ابن ندیم، ص ۳۰۹)، ترجمه یحیی بن بطریق از *السماء و العالم* را تصحیح کرد (همو، ص ۳۱۱) و دو کتاب نیز درباره این اثر نگاشت: *جوامع کتاب السماء و العالم و جوامع تفسیر القدماء اليونانیین لکتاب ارسطوطاليس فی السماء و العالم* (ابن ابی اصیبعه، ص ۲۷۳-۲۷۴). ارزش برخی از ترجمه‌هایی که حنین از شروح یونانی ارسطو به دست داده است، بیشتر بدان سبب است که اصل یونانی این شروح بر جای نمانده است؛ دو نمونه از این شروح این‌هاست: *تفسیر المفیدورس لکتاب ارسطوطاليس فی آثار العلویه و مقالة فی الزمان للإسکندر الأفرودیسی* (برای متن چاپ شده این دو اثر ← بدوی، شروح...، ۱۹-۲۴، ۸۲-۱۹۰). ترجمه‌های سریانی حنین نیز گاه واسطه و گاه زمینه‌ساز ترجمه عربی برخی از آثار ارسطو شد؛ برای نمونه ترجمه عربی *مقاله دوم از السماع الطبیعی برگردان یحیی بن عدی* (ابن ندیم، ص ۳۱۰)، *الکون و الفساد و کتاب النفس و کتاب العبارة* (باری آرمیناس) هر سه برگردان اسحاق بن حنین (همو، ص ۳۰۹، ۳۱۱) و نیز *مقاله اللام* از کتاب *الحروف* برگردان متی بن یونس (همو، ص ۳۱۲) بعد از ترجمه سریانی حنین از این آثار انجام گرفت. ابن ندیم (ص ۳۱۰) تصریح می‌کند که ابن عدی در ترجمه خود از ترجمه سریانی حنین استفاده کرده است و با توجه به این‌که ترجمه‌های سریانی سنتاً واسطه‌ای میان متون یونانی و ترجمه‌های عربی بوده، این گمان رواست که اسحاق بن حنین و متی بن یونس نیز در کار خود از ترجمه‌های سریانی حنین استفاده کرده باشند.

حنین جز این ترجمه‌ها و تألیفات مربوط به آثار یونانی کتاب‌های مستقلی نیز در فلسفه و منطق نگاشت. ابن ابی اصیبعه (ص ۲۷۳-۲۷۴) چهار تألیف منطقی به او نسبت می‌دهد. مشهورترین این تألیفات ظاهراً *کتاب فی المنطق* بوده است که دیگران نیز حسن تقسیم‌بندی و ساختار بدیع آن را ستوده‌اند (ابن جلجل، ص ۶۹؛ قفطی، ص ۱۷۱). دیگر اثر معروف او در فلسفه *نوادیر الفاظ الفلاسفة الحکماء و آداب المعلمین القدما* (ابن ابی اصیبعه، ص ۲۷۳) مشهور به *آداب الفلاسفة* است. این کتاب همان‌گونه که از نامش

پیداست گزیده‌گویی‌هایی پراکنده از حکیمان باستان است. اصل این اثر ظاهراً در دست نیست؛ اما خلاصه‌ای از آن بر جای مانده که به تصحیح عبدالرحمن بدوی منتشر شده است (درباره منشأ این کتاب و ترجمه‌های عبری و اسپانیایی آن ← حنین بن اسحاق، *آداب الفلاسفة*، مقدمه بدوی، ص ۱۰-۱۹). یک بخش از این کتاب با عنوان «اجتماعات الفلاسفة فی بیوت الحکمة فی الاعیاد و تفاوض الحکمة بینهم» را برخی پژوهشگران از جمله بروکلیمان (p. 225) دبیان (ص ۱۶۲) به اشتباه، نگارشی مستقل تلقی کرده‌اند. هیچ‌یک از نگارش‌های فلسفی برجای مانده از حنین در بردارنده رأی و نظری بدیع نیست. او اگرچه ترجمه‌هایی مهم در فلسفه داشت؛ اما برخلاف قول شهرستانی (ص ۱۵۸) فیلسوف نبود؛ در عوض چند اثر در کلام فلسفی نگاشت که نشانه قوت وی در این زمینه است؛ به علاوه او عهد عتیق را از یونانی به عربی ترجمه کرد (مسعودی، ص ۱۱۲). حنین آموختن تعالیم الاهیات نسطوری را احتمالاً در حیره آغاز کرد و آن را تا مرحله‌ای پیش برد که سزاوار زُتار بستن شد. در منابع به زناار بستن او اشاره شده است (ابن عبری، ص ۲۵۲؛ قفطی، ص ۱۷۱؛ ابن ابی اصیبعه، ص ۲۶۲) و زناار بستن مختص کسانی بوده است که در مراتب کلیسایی به رتبه شماسیه رسیده باشند. یوسف حَبّی (ص ۳۰۸-۳۲۳) با اشاره به این موضوع رأی باوم‌اشتارک^۱ مبنی بر شماس بودن حنین را نقل می‌کند. این نکته احتمالاً در تشدید مجازات حنین در ماجرای بی‌حرمتی به شمایل مریم^(س) مؤثر بوده است (برای گزارشی از این ماجرا و سایر محنت‌های حنین در دوره متوکل ← هاشمی، ص ۲۸-۳۰)؛ چراکه بنا بر گزارش ابن جلجل (ص ۷۰) پس از آن که خلیفه بر حنین خشم آورد، فرمان به بریدن زناار او داد. عدم تکریم صور (Iconoclasm)^۲ خود اعتقادی کلامی بود که گروهی از مسیحیان در برابر جنبش عمومی و توده‌باور شمایل‌پرستی اتخاذ کرده بودند. به روزگار متوکل این جنبش در امپراطوری بیزانس حاکم شده بود؛ اما خلیفه از نزاع کلامی اصحاب تقدیس شمایل و مخالفانشان آگاه نبود. عمر فوزی (ص ۴۳۳-۴۳۴) بر آن است که آنچه متوکل را برآشفته ساخت،

1. Baumstark

۲. این اصطلاح را در فارسی به «شمایل‌شکنی» و در عربی به «اللائقونیه / اللاصوریة» ترجمه کرده‌اند.

عدم عقیده حنین به تکریم صور به مثابه یکی از باورهای مسیحیت راست‌گیش نبود، بلکه تهمت زندقه و الحادی که بختیشوع بن جبرئیل بر حنین بسته بود، در خلیفه مؤثر افتاد. فوزی علت اصلی محنت‌های حنین در روزگار متوکل را آراء او در فلسفه و منطق و دین می‌شمرد؛ زیرا متوکل مباحثات فلسفی و منطقی را ممنوع شمرده بود و بر اهل فلسفه و منطق سخت می‌گرفت و حنین نه تنها در این زمره بود، بلکه با نگارش اثری درباره چگونگی پذیرش دین در برخی باورهای دینی تردید کرد؛ اثری که مضامین آن یادآور دیدگاه ابن مقفع در «باب برزویه طیب» کلیله و دمنه است (فوزی، ص ۴۳۸). در فهرست ابن ابی اصیبعه (ص ۲۷۳-۲۷۴) از تألیفات حنین نام دو اثر با چنین مضمونی به تفکیک از هم آمده است: *کتاب فی کیفیت ادراک الدیانة و کتاب فی ادراک حقیقه الادیان*. بعید نیست که این دو عنوان نام‌های رساله‌ای واحد باشند (سمیر خلیل، ص ۳۷۴). این رساله با رساله دیگری که حنین به علی بن یحیی منجم نوشت (← ابن ابی اصیبعه، ص ۲۷۴) مضامینی مشترک دارد؛ حنین رساله اخیر را هنگامی نگاشت که ابن منجم او را به اسلام دعوت کرد. پرسش اصلی این رساله‌ها آن است که «چگونه انسان درمی‌یابد دین او حق است و ادیان دیگر باطل؟» حنین نخست، چهار ملاک برای برحق دانستن دین برمی‌شمرد که جملگی مؤید کثرت‌گرایی دینی است؛ چراکه متدینان ادیان مختلف به یک سان به آن‌ها تمسک می‌جویند. هر یک از اصحاب ادیان دین خود را حق می‌شمرد؛ زیرا آباء او آن دین را برحق می‌شمردند یا کتاب او یا پیامبر او و سرانجام یا خود او به رأی و نظر خود درمی‌یابد که آن دین برحق است (حنین بن اسحاق، *فی کیفیت ادراک* ...، ص ۳۴۹-۳۵۰). برحق دانستن یک دین خاص با استناد به این دلایل منجر به تکافو و هم‌زوری ادله می‌شود؛ چراکه به تصریح حنین این‌ها جواب‌های مشترک بین همه اصحاب ادیان است و آن کس که دین خود را با یکی از این دلایل پذیرفته است، ضرورتاً باید ادله متدینان به دیگر ادیان را نیز درست بشمرد (همان، ص ۵۰). حنین در ادامه بررسی خود شش سبب برای پذیرش باطل و چهار سبب برای پذیرش حق ذکر می‌کند و متدینان را به تأمل در این امر دعوت می‌کند که آنچه آنان را به پذیرش دینشان رهنمون شده از کدام دسته از اسباب است (همان،

ص ۳۵۱-۳۵۴) و می‌کوشد تا نشان دهد که اسباب پذیرش مسیحیت در تضاد با اسباب پذیرش باطل و لذا در زمره اسباب پذیرش حق است (همان، ص ۳۵۹-۳۶۲؛ نیز برای نشانی چند نسخه خطی از شرح یوحنا بن مینا قبطی، زنده در سده ششم، بر این اثر ← عوآد، ص ۲۳۸). یکی دیگر از آثار کلامی چاپ شده حنین *مقالة فی الآجال* است. او در این مقاله ارتباط علم پیشین‌الاهی و مرگ را بررسی می‌کند و نشان می‌دهد که دست بر روی دست نهادن و به انتظار مرگ نشستن و حتی به استقبال آن رفتن به این بهانه که اجل هر کس در علم پیشین‌الاهی مقدر است، نزد عقل پذیرفته نیست. به عقیده او مرگ نیز همچون زندگی در زمره اموری است که نه خیر محض است و نه شر محض، بلکه گاه خیر است و گاه شر؛ و علم‌الاهی نمی‌تواند سبب شر باشد (حنین بن اسحاق، «مقالة فی الآجال»، ص ۴۱۹-۴۲۰). علم‌الاهی همچون علم طبیعی است که می‌داند بیمارش شفا می‌یابد یا جان می‌سپرد. تدبیر و درمان از علم اوست؛ اما شفا و مرگ در دست او نیست. پس انسان باید خود برای رهایی از مرگ و دفع اسباب آن چاره‌جویی کند و از آن همچون هر مکروه دیگر بگریزد (همان، ص ۴۲۰-۴۲۱؛ برای آگاهی از سایر آثار دینی حنین ← سمیر خلیل، ص ۴۱۳-۴۱۴).

نظری به عناوین برخی دیگر از آثار حنین جامع‌الاطراف بودن این دانشمند برجسته را آشکارتر می‌سازد: ترجمه *الفراسة* اثر منحول ارسطو (چاپ آنتونلا گرزتی^۱، رم و ونیز ۱۹۹۹)؛ ترجمه *تعبیرالرؤیا* اثر ارطامیدورس افسسی (چاپ توفیق فهد، دمشق ۱۹۶۴)؛ ترجمه *قصة سلامان و ابسال* (چاپ شده در *تسع رسائل فی الحکمة و الطبيعيات لابن سینا*، استانبول ۱۲۹۸) و نیز تألیف *تولد النار بین حجرین*، *خواص الاحجار*، *فی سبب الذی صارت له میاه البحر مالحة*، *فی المد و الجزر*، *مقالة فی قوس قزح*، *کتاب الالوان*، *کتاب البيطرة*، *کتاب الفلاحة*، *کتاب فی احکام الإعراب علی مذهب اليونانيين*، *فی النحو و تاریخ العالم و المبدأ و الانبياء و الملوك و الامم و الخلفاء و الملوك فی الاسلام* (ابن ندیم، ص ۳۵۳؛ ابن ابی اصیبه، ص ۲۷۳-۲۷۴).

جدول شماره ۱: شمار تألیفات و ترجمه‌های حنین بن اسحاق بر اساس برآورد دبیان (ص ۱۲۸-۱۷۴)

ترجمه		تألیف		شمار موضوع
سریانی	عربی	سریانی	عربی	
۷۵	۵۸	۱۱	۱۰۳	طب
۱۰	۱۹	—	۱۶	فلسفه و منطق و اخلاق
—	—	—	۸	علوم طبیعی
۲	—	۱	۳	فهرست‌نگاری و کتابشناسی
—	۱	۱	۳	دین
۱	۸	—	۵	پراکنده
۸۸	۸۶	۱۳	۱۳۸	مجموع
۱۷۴		۱۵۱		

آرا و آثار حنین بن اسحاق/۴۷

جدول شماره ۲: نقش حلقه ترجمه حنین در ترجمه‌های سریانی و عربی آثار جالینوس، برگرفته از رساله حنین بن اسحاق الی علی بن یحیی فی ذکر ما ترجم من کتب جالینوس و حواشی علی بن یحیی بر آن

ردیف	نام کتاب	ترجمه سریانی			ترجمه عربی	
		مترجم ^۱	مترجم ^۲	سفارش دهنده	مترجم ^۱	مترجم ^۲
۱	فینکس	ایوب	حنین	داود متطبب	—	حنین
۲	فی مراتب قراءه کتبه	—	اسحاق	بختیشوع بن جبرائیل	—	حنین
۳	فی الفرق	ابن سهدا	حنین	شیریشوع ابن قطرب	—	حنین
۴	فی الصناعاته الطبیه	سرجیس / ابن سهدا / ایوب	حنین	داود متطبب	—	حنین
۵	فی النبض الی طوثرن و الی سایر المتعلمین	ابن سهدا	حنین	سلمویه	—	حنین
۶	فی مداواه الامراض الی اغلوقن	سرجیس	حنین	سلمویه	—	حنین
۷	فی العظام	سرجیس	حنین	ابن ماسویه	—	حنین
۸	فی العضل	سرجیس	حنین	ابن ماسویه	—	حُبیش
۹	فی العصب	[سرجیس]	[حنین]	ابن ماسویه	—	[حُبیش] [موسی]
۱۰	فی العروق	[سرجیس]	[حنین]	ابن ماسویه	—	حنین
۱۱	فی الأسطفسات علی رأی بقراط	سرجیس	حنین	بختیشوع بن جبرائیل	—	حنین
۱۲	فی المزاج	سرجیس	حنین	—	—	حنین
۱۳	فی القوی الطبیه	سرجیس	حنین	جبرائیل بن بختیشوع	—	حنین (ناتمام)

* مترجمانی که عضو حلقه ترجمه حنین نبودند.

** مترجمانی که عضو حلقه ترجمه حنین بودند.

ردیف	نام کتاب	ترجمه سریانی			ترجمه عربی		
		مترجم ۱	مترجم ۲	سفارش دهنده	مترجم ۱	مترجم ۲	سفارش دهنده
۱۴	فی العلل و الاعراض	سرجیس (دو بار)	حنین	بختیشوع بن جبرائیل	—	حُبیش	علی بن یحیی
۱۵	فی تعریف علل الاعضاء الباطنة	سرجیس (دو بار)	حنین	اسرائیل بن زکریا طیفوری	—	حُبیش	احمد بن موسی
۱۶	فی النبض	سرجیس + ایوب	حنین	ابن ماسویه	—	حنین (مقاله) + حُبیش (۱۵ مقاله)	محمد بن موسی
۱۷	فی اصناف الحُمیات	سرجیس	حنین	جبرائیل بن بختیشوع	—	حنین	احمد بن موسی
۱۸	فی البحران	سرجیس	تصحیح حنین	ابن ماسویه	—	حنین	محمد بن موسی
۱۹	فی ایام البحران	سرجیس	تصحیح حنین	ابن ماسویه؟	—	حنین	محمد بن موسی
۲۰	فی حيلة البرء	سرجیس (دو بار)	حنین	ابن ماسویه؛ بختیشوع بن جبرائیل	—	حُبیش	محمد بن موسی
۲۱	فی علاج التشريح	ایوب	تصحیح حنین	ابن ماسویه	—	—	—
۲۲	فی اختصار کتاب مارینس فی التشريح	—	—	حنین کتاب را ندیده است			—
۲۳	فی اختصار کتاب لوقس فی التشريح	—	—	حنین کتاب را ندیده است			—
۲۴	فیما وقع من الاختلاف فی التشريح	ایوب	حنین	ابن ماسویه	—	حُبیش	محمد بن موسی
۲۵	فی تشريح الحيوان الميت	ایوب	حنین	ابن ماسویه؟	—	حُبیش	محمد بن موسی
۲۶	فی تشريح الحيوان الحی	ایوب	حنین	ابن ماسویه؟	—	حُبیش	محمد بن موسی
۲۷	فی علم بقراط بالتشريح	ایوب	حنین	ابن ماسویه؟	—	حُبیش	محمد بن موسی
۲۸	فی علم ارسطراطس بالتشريح	—	حنین	ابن ماسویه؟	—	حُبیش	محمد بن موسی
۲۹	فیما لم يعلم لوقس من امر التشريح	—	—	حنین کتاب را ندیده است			—

آرا و آثار حنين بن اسحاق/٤٩

رقم	نام كتاب	ترجمة سرياني			ترجمة عربي			
		مترجم ١	مترجم ٢	سفارش دهنده	مترجم ١	مترجم ٢	سفارش دهنده	
٣٠	فيما خالف فيه لوقس	—	حنين كتاب را نديده است					
٣١	في التشریح الرحم	ايوب	حنين	[٩]	—	حُببش	محمد بن موسى	
٣٢	في مفصل الفقرة الاولى من فقار الرقبه	—	—	—	—	—	—	
٣٣	في اختلاف الاعضاء المتشابهة الاجزاء	—	حنين	—	—	عيسى بن يحيى	—	
٣٤	في التشریح آلات الصوت	[٩]	حنين	ابن ماسويه	—	—	—	
٣٥	في تشریح العين	ايوب	تلخيص حنين	ابن ماسويه	—	—	—	
٣٦	في حركة الصدر و الرئة	—	حُببش	ابن ماسويه	ابن بسيل	تصحیح حنين	محمد بن موسى	
٣٧	في علل التنفس	ايوب	تصحیح حنين	اسحاق	ابن بسيل	تصحیح حنين	محمد بن موسى	
٣٨	في الصوت	—	حُببش	ابن ماسويه	—	حنين	محمد بن عبدالملك وزير	
٣٩	في حركة العضل	—	حنين	—	ابن بسيل	تصحیح حنين	محمد بن موسى	
٤٠	في اعتقاد الخطا الذي في تمييز البول من الدم	—	حنين نسخه يوناني كتاب را داشته ولي آن را نخوانده است					
٤١	في الحاجة الى النبض	—	حنين	سلمويه	—	حُببش / اسحاق	—	
٤٢	في الحاجة الى التنفس	—	حنين	عيسى (شاگرد حنين)	ابن بسيل	حنين (ناتمام)	محمد بن موسى	
٤٣	في العروق الضوارب هل يجرى فيها الدم بالطبع ام لا	—	حنين	جبرائيل بن بختيشوع	—	عيسى بن يحيى	—	
٤٤	في قوى الادوية المسهلة	ايوب	حنين	—	—	عيسى بن يحيى	—	
٤٥	في العادات	—	حنين	سلمويه	—	حُببش	احمد بن موسى	

ردیف	نام کتاب	ترجمه سریانی			ترجمه عربی	
		مترجم ١	مترجم ٢	سفارش دهنده	مترجم ١	مترجم ٢
٤٦	فی آراء بقراط و فلاطن	ایوب	حنین	—	—	محمد بن موسی
٤٧	فی الحركات المعتاصه المجهوله	ایوب	حنین	—	—	محمد بن موسی
٤٨	فی آله الشم	—	—	—	—	اسحاق
٤٩	فی منافع الاعضاء	سرجیس	حنین	سلمویه	—	محمد بن موسی
٥٠	فی افضل هیأت البدن	—	حنین	اسحاق	—	علی بن یحیی
٥١	فی خصب البدن	—	حنین	—	—	احمد بن موسی
٥٢	فی سوء المزاج المختلف	ایوب	—	—	—	احمد بن موسی
٥٣	فی الادویة المفردة	یوسف خوری (نا تمام)؛ سرجیس (نا تمام)؛ ایوب	حنین	سلمویه، ابن ماسویه	—	احمد بن موسی؛ علی بن یحیی
٥٤	فی دلائل العلل العین	سرجیس	—	—	—	—
٥٥	فی اوقات الامراض	ایوب	حنین	—	—	عسی بن علی
٥٦	فی الامتلاء	—	حنین	بختیشوع	ابن بسیل	—
٥٧	فی الاورام	ایوب [؟]	—	—	—	احمد بن موسی
٥٨	فی الاسباب البادئه التي تحدث من خارج البدن	ایوب	—	—	—	—
٥٩	فی الاسباب المتصلة بالمرض	[ایوب]	—	—	—	—
٦٠	فی الرعشة و النافض و الاختلاج و التشنج	[ایوب]	حنین	—	—	حُبیش
٦١	فی اجزاء الطب	—	حنین	علی معروف به فیوم	—	حنین + اسحاق

آرا و آثار حنین بن اسحاق/ ٥١

رقم	نام كتاب	ترجمة سرياني			ترجمة عربي	
		مترجم ١	مترجم ٢	سفارش دهنده	مترجم ١	مترجم ٢
٦٢	في المنى	—	حنين	سلمويه	—	حنين
٦٣	في تولد الجنين المولود لسبعة اشهر	—	حنين	—	—	حنين
٦٤	في المرة السوداء	ايوب	[حنين]	—	ابن بسيل	عيسى
٦٥	في ادوار الحميات و تراكيبيها	—	حنين	—	—	—
٦٦	جملة كتابه الكبير في النبيض	سرجيس	—	—	—	—
٦٧	في النبيض يناقص ارخيچانس	—	حنين كتاب را نديده است			—
٦٨	في رداءة التنفس	ايوب	تصحیح حنين	اسحاق	—	حنين
٦٩	في نوادر تقدمه المعرفة	ايوب	حنين	—	—	عيسى بن يحيى
٧٠	تلخيص في حيلة البرء الصلت	ابراهيم بن الصلت	—	—	—	—
٧١	في الفصد	سرجيس	حنين (ناتمام)	عيسى	ابن بسيل	عيسى
٧٢	في الذبول	ايوب	حنين	—	ابن بسيل	عيسى
٧٣	في صفات لصبي يصرع	ابراهيم بن الصلت	—	—	ابراهيم بن الصلت	—
٧٤	في قوى الاغذية	سرجيس؛ ايوب	حنين	سلمويه	—	حنين؛ حُبيش
٧٥	في تدبير الملطف	—	حنين	ابن ماسويه	—	حنين؛ عيسى بن يحيى
٧٦	في الكيموس	سرجيس	حنين	—	ثابت بن قره؛ شملي	حُبيش

ردیف	نام کتاب	ترجمه سریانی			ترجمه عربی		
		مترجم ١	مترجم ٢	سفارش دهنده	مترجم ١	مترجم ٢	سفارش دهنده
٧٧	فی افکار ارسطراطس فی مداواة الامراض	—	اسحاق	بختیشوع	—	—	سفارش دهنده
٧٨	فی تدبیر الامراض الحادة علی رای بقراط	—	حنین	بختیشوع	—	حنین	محمد بن موسی
٧٩	فی ترکیب الادویه	سرجیس	حنین	ابن ماسویه	—	حُبیش	محمد بن موسی
٨٠	فی الدویة التي یسهل وجودها	سرجیس	حنین نسخه یونانی کتاب را ندیده است				
٨١	فی الادویة المقابلة للادواء	—	یوحنا بن بختیشوع (به کمک حنین)	—	—	عیس بن یحیی	احمد بن موسی
٨٢	فی التریاق الی بمفولیانس	—	حنین	—	—	عیسی	ابوموسی بن عیسی کاتب
٨٣	فی التریاق الی فیسن	ایوب	—	—	—	ابن بطریق	—
٨٤	فی الحیلة لحفظ الصحة للادواء	ثيوفیل رهاوی	حنین	بختیشوع بن جبرائیل	—	حُبیش؛ اسحاق	محمد بن موسی؛ علی بن یحیی
٨٥	ثراسوبولس	—	حنین	—	—	حُبیش	احمد بن موسی
٨٦	فی الرياضیة بالكرة الصغيرة	—	حنین	—	—	حُبیش (به کمک اسحاق)	احمد بن موسی
٨٧	تفسیره لکتاب عهد بقراط	—	حنین	—	—	حُبیش؛ عیسی بن یحیی	احمد بن موسی
٨٨	تفسیره لکتاب الفصول	ایوب	تصحیح حنین	—	—	حنین	ابن المدبر؛ محمد بن موسی
٨٩	تفسیره لکتاب الکسر	—	حنین	—	—	—	—
٩٠	تفسیره لکتاب رد الخلع	—	[حنین]	—	—	—	—

آرا و آثار حنین بن اسحاق/ ۵۳

ردیف	نام کتاب	ترجمه سریانی			ترجمه عربی		
		مترجم ۱	مترجم ۲	سفارش دهنده	مترجم ۱	مترجم ۲	سفارش دهنده
۹۱	تفسیره لکتاب تقدمه المعرفة	سرجیس	حنین	سلمویه	—	حنین + عیسی بن یحیی	سفرش دهنده ابراهیم بن محمد بن موسی
۹۲	تفسیره لکتاب تدبیر الامراض الحادة	ایوب	حنین	—	—	عیسی بن یحیی	احمد بن موسی
۹۳	تفسیره لکتاب القروح	—	حنین	عیسی بن یحیی	—	—	—
۹۴	تفسیره لکتاب جراحات الرأس	ایوب	حنین	—	—	—	—
۹۵	تفسیره لکتاب ابیدیمیا	ایوب	حنین	—	—	حنین	محمد بن موسی
۹۶	تفسیره لکتاب الاخلاط	—	حنین	—	—	عیسی بن یحیی	احمد بن موسی
۹۷	تفسیره لکتاب تقدمه الانذار	—	—	—	—	حنین کتاب را ندیده است	—
۹۸	تفسیره لکتاب قطیظیون	—	حنین	—	—	حُبیش	محمد بن موسی
۹۹	تفسیره لکتاب الهواء و الماء و المساکن	—	حنین	سلمویه	—	حنین + حُبیش	محمد بن موسی
۱۰۰	تفسیره لکتاب الغذاء	—	حنین	سلمویه	—	—	—
۱۰۱	تفسیره لکتاب طبیعة الجنین	سرجیس	—	—	—	حنین (نا تمام)	—
۱۰۲	تفسیره لکتاب طبیعة الانسان	—	حنین	—	—	حنین (نا تمام)؛ عیسی بن یحیی	—
۱۰۳	فی ان الطیب الفاضل فیلسوف	ایوب	حنین	اسحاق	—	حنین؛ عیسی بن یحیی	اسحاق بن سلیمان
۱۰۴	فی کتب بقرات الصحیحة و غیر الصحیحة	—	حنین	عیسی بن یحیی	—	اسحاق	علی بن یحیی

ردیف	نام کتاب	ترجمه سریانی			ترجمه عربی		
		مترجم ۱	مترجم ۲	سفارش دهنده	مترجم ۱	مترجم ۲	سفارش دهنده
۱۰۵	کتابه فی البحث عن صواب ماثلب به قواينطوس اصحاب بقراط الذين قالوا بالكيفيات الاربع	—	—	—	—	—	حنين كتاب را نخوانده است
۱۰۶	فی السبات على رأى بقراط	—	—	—	—	—	[حنين كتاب را نخوانده است]
۱۰۷	فی الفاظ بقراط	—	—	—	—	—	حنين أن را برای غير يونانيان سودمند نمی داند
۱۰۸	فی جوهر النفس ما هو على رأى اسقليبيادس	—	حنين	جبرائيل	—	—	—
۱۰۹	فی التجربة الطيبة	—	حنين	بختيشوع	—	—	—
۱۱۰	فی البحث على تعلم الطب	—	حنين	جبرائيل	—	حُبیش	احمد بن موسى
۱۱۱	فی حمل التجربة	—	—	—	—	—	حنين أن را فقط استنساخ کرده است
۱۱۲	فی محنة افضل الاطباء	—	حنين	بختيشوع	—	حنين	محمد بن موسى
۱۱۳	فيما يعتقد رأيا	ايوب	حنين	اسحاق	ثابت بن قره	عيسى بن يحيى	—
۱۱۴	فی الاسماء الطيبة	—	حنين (ناتمام)	—	—	حُبیش (ناتمام)	—
۱۱۵	فی البرهان	ايوب (ناتمام)	حنين (ناتمام)	—	—	عيسى بن يحيى + اسحاق	—
۱۱۶	فی القياسات الوضعية	—	—	—	—	—	حنين از محتوای كتاب اطلاع ندارد
۱۱۷	فی قوام الصناعات	—	—	—	—	—	—
۱۱۸	كيف يتعرف الانسان ذنوبه و عيوبه	—	حنين (ناتمام)؛ توما رهاوى (به کمک حنين)	داود متطبب؛ بختيشوع	—	—	—
۱۱۹	فی الاخلاق	منصور بن اثناس / ايوب	حُبیش	ابن ماسويه	—	حنين	محمد بن موسى

آرا و آثار حنين بن اسحاق/ ٥٥

رقم	نام كتاب	ترجمة سرياني			ترجمة عربي	
		مترجم ١	مترجم ٢	سفارش دهنده	مترجم ١	مترجم ٢
١٢٠	في صرف الاغتمام	ايوب	حنين	داود متطبب	حُببش	محمد بن موسى
١٢١	في ان الاختيار قد ينتفعون باعدائهم	—	حنين	داود [متطبب]	حُببش؛ عيسى	محمد بن موسى
١٢٢	فيما ذكره افلاطون في كتابه المعروف بطيماوس من علم الطب	—	حنين	—	حنين+ اسحاق	—
١٢٣	في ان قوى النفس تابعة لمزاج البدن	ايوب	حنين	سلمويه	حُببش	محمد بن موسى
١٢٤	جوامع كتب افلاطون	—	—	—	حنين (ناتمام)؛ عيسى	محمد بن موسى
١٢٥	في ان المحرك الاول لا يتحرك	—	حنين	—	حنين؛ عيسى بن يحيى؛ اسحاق	محمد بن موسى
١٢٦	في المدخل الى المنطق	—	حنين	—	حُببش	محمد بن موسى
١٢٧	في عدد المقاييس	—	حنين	—	اسحاق	—
١٢٨	تفسيره للكتاب الثاني من كتب ارسطوطالس الذي يسمى باريمانياس	—	—	—	—	—
١٢٩	فيما يلزم الذي يلحن في كلامه	—	—	—	—	—

منابع

- ابن ابى اصيبعه، *عيون الانباء فى طبقات الاطباء*، چاپ نزار رضا، بيروت، [بى تا].
- ابن اخوة، *معالم القرية فى احكام الحسبة*، چاپ محمد محمود شعبان و صديق احمد عيسى مطيعى، مصر، ١٩٧٦م.
- ابن جلجل، *طبقات الاطباء و الحكماء*، چاپ فؤاد سيد، قاهره، ١٩٥٥ م.
- ابن عبرى، *تاريخ مختصر الدول*، چاپ انطون صالحانى، بيروت، ١٤٠٣ ق/١٩٨٣م.
- ابن نديم، *الفهرست*، چاپ محمدرضا تجدد، تهران [١٣٥٠ش].
- احمد امين، *ضحى الاسلام*، جلد اول، قاهره، ١٩٦١م.
- بخارى، ربيع بن احمد الاخوينى، *هداية المتعلمين فى الطب*، چاپ جلال متينى، مشهد، ١٣٤٤ش.
- بدوى، عبدالرحمن، *افلاطون فى الاسلام*، تهران، ١٣٥٣ش / ١٩٧٤م.
- همو، *شروح على ارسطو مفقودة فى اليونانية و رسائل اخرى*، بيروت، ١٩٧١م.
- بروكلمان، كارل، *تاريخ الادب العربى*، الجزء الرابع، نقله الى العربية سيد يعقوب بكر و رمضان عبدالقواب، قاهره، ١٩٧٥م.
- حنين بن اسحاق، *آداب الفلاسفة*، اختصره محمد بن على الانصارى، چاپ عبدالرحمن بدوى، كويت، ١٤٠٦ق/١٩٨٥م.
- همو، *رسالة حنين بن اسحاق الى على بن يحيى فى ذكر ما ترجم من كتب جالينوس بعلمه و بعض ما لم يترجم*، چاپ برگستراسر [بى جا، بى تا].
- همو، «فى الضوء و الحقيقة» در *المشرق*، سال ٢ (١٨٩٩م)، شماره ٢٤، ص ١١٠٥-١١١٣.
- همو، «فى كيفية ادراك حقيقة الديانة» در *المشرق*، سال ٧١ (١٩٩٧م)، شماره ١، ص ٣٤٩-٣٦٣.
- همو، *كتاب العشر مقالات فى العين*، چاپ و مقدمه ماكس مايرهوف، قاهره، ١٩٢٨م.
- همو، «مقالة فى الآجال» در *المشرق*، سال ٦٥ (١٩٩١م)، شماره ١، ص ٤١٧-٤٢٥.
- الديبان، احمد بن محمد بن عبدالله، *حنين بن اسحاق؛ دراسة تاريخية و لغوية*، رياض، ١٤١٤ق/١٩٩٣م.
- السامرائى، عامر رشيد؛ العلوجى، عبدالحميد، *آثار حنين بن اسحاق*، بغداد، ١٩٧٤م.
- سمير خليل يسوعى، «مقالة فى الآجال لحنين بن اسحاق» در *المشرق*، سال ٦٥ (١٩٩١م)، شماره ١، ص ٤٠٣-٤١٦.
- ششن، رمضان، *فهرس مخطوطات الطب الاسلامى: باللغات العربية و التركية و الفارسية فى مكتبات تركيا*،

- زیر نظر اکمل الدین احسان اوغلی، استانبول ۱۴۰۴ق/ ۱۹۸۴م.
شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، *الملل و النحل*، ج ۲ چاپ محمد سید کیلانی، قاهره، ۱۳۸۷ق/ ۱۹۶۷م.
عمر فوزی، فاروق، «حنین بن اسحاق و السلطه العباسیه» در *مهرجان افرام و حنین*، چاپ مجمع اللغة السریانیة، بغداد، ۱۹۷۴م.
عواد، کورکیس، *الاصول العربیة للدراسات السریانیة*، بغداد، ۱۴۰۹ق/ ۱۹۸۹م.
قفطی، جمال الدین، *تاریخ الحکماء*، چاپ ژولیوس لیپرت، لایپزیک، ۱۹۰۳م.
مسعودی، علی بن حسین، *التنبیه و الاشراف*، لیدن، ۱۹۶۷م.
هاشمی، سید احمد، «مدرسه ترجمه حنین بن اسحاق» در *مجله تاریخ علم*، شماره چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۸۴ش.
یوسف حبتی، «حنین بن اسحاق»، در *مهرجان افرام و حنین*، چاپ مجمع اللغة السریانیة، بغداد، ۱۹۷۴م.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der arabischen Litteratur*, erster Band, Leiden, 1943.

Prüfer, C.; Meyerhof, M., "Die aristotelische lehre vom Licht bei Hunain b. Ishaq" in *Der Islam*, zwieter Band, Steassburg, 1911.

Sezgin, Fuat, *Geschichte der arabischen Schrifttums*, 3, Leiden, 1970.

Steinschneider, Moritz, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen*, Graz: Akademische Druck, 1960.

Strohmaier, Gotthard, "Hunayn b. Ishak as a philologist" in:

مهرجان افرام و حنین، چاپ مجمع اللغة السریانیة، بغداد، ۱۹۷۴م.